

Wiesław Kozub-Ciembroniewicz

Antoni Zygmunt Helcel - konserwatysta i konstytucjonalista, historyk państwa i prawa

Zeszyt Naukowy 2, 11-31

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Antoni Zygmunt Helcel – konserwatysta i konstytucjonalista, historyk państwa i prawa

Antoni Z. Helcel (12 listopada 1808–31 marca 1870) zapisał się w dziejach polskiej nauki jako wybitny uczyony, którego autentyczną życiową pasją stała się historia prawa¹. Wrażliwość polityczna oraz gorący patriotyzm uczyniły z niego także ideologa i polityka. Pochodził z bogatej, krakowskiej rodziny, wywodzącej się z ziemiaństwa niemieckiego, która począwszy od roku 1583 podpisywała się szlacheckim nazwiskiem rodowym Hoeltzel de Sternstein². Dziadek A. Z. Helcela uważał się jeszcze za Niemca, natomiast jego ojciec czuł się już Polakiem – mówił po polsku, przejął również polskie zwyczaje narodowe. Nie zmienił jednak pisowni nazwiska, uczynił to dopiero jego syn – Antoni Zygmunt. Świadomie zdecydował on o przynależności narodowej i stał się Polakiem z wyboru³.

¹ Z. Jabłoński, *Helcel Antoni Zygmunt (1808–1870)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa 1961, t. IX, w. 1960–1961, s. 354–357; A. Suligowski, *Bibliografia prawnicza polska XIX i XX w.*, Warszawa 1911, s. 6–7, 12, 54–55, 59, 133, 208, 331; L. Finkel, *Bibliografia Historii Polskiej*, Warszawa 1955, t. I, głównie s. 788 i 861; t. II, s. 2068; pełny zbiór odsyłaczy: *Bibliografia Historii Polskiej XIX w. 1832–1864*, cz. I, s. 11, 72, 102, 184, 202, 254; *Bibliografia Literatury Polskiej. Nowy Korbut. Romantyzm A–J*, Warszawa 1968, s. 442–445. W życiorysach Helcela nie zawsze odnotowywano jego działalność polityczną. Tak np. zupełnie pominął ją K. W. Wójcicki, przedstawiając życiorys A. Z. Helcela, „Kłosa” 1869, t. 8, nr 201, s. 243–245. Natomiast z reguły podkreśla się jego katolicyzm i patriotyzm, np. Z. L. Dębicki, *Antoni Zygmunt Helcel. Życiorys*, „Przegląd Polski”, 1870, t. IV, s. 358.

² Z rodowodem Helcelów i sprawą ich szlachectwa związany jest list A. Z. Helcela do Romualda Hube z 14 marca 1843 r. znajdujący się w Bibliotece Jagiellońskiej (dalej: BJ) w Krakowie (rkps 5007 IV, k. 14). Dokumenty dotyczące edukacji Helcela (m.in. dotyczące studiów zagranicznych we Wrocławiu u Abbega, Unterholzera, w Berlinie u Savigny’ego, Gansa, Hegla, Raumera, w Heidelbergu u Mittermaiera i Thibauta) odnajdujemy w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk (dalej: BPAN), rkps 102, k. 82–110; informacje w tej sprawie także w Bibliotece Czartoryskich (dalej: BCz), rkps MNK-504/5, k. 1–3. Helcel wywodził się z bogatego i spolonizowanego patrycjatu krakowskiego; zob. K. Bąkowski, *Życiorysy Krakowian*, BJ 7316 IV, k. 116/3; L. Dębicki, *Portrety i sylwetki z XIX stulecia*, seria II. Kraków 1906, s. 220; S. Grodziski, *W Królestwie Galicji i Lodomerii*, Kraków 1976, s. 54.

³ Postawa Helcela nie była wyjątkiem. Polonizacji uległy także inne rodziny krakowskie pochodzenia niemieckiego (Estreicherowie, Hechlowie, Polowie); zob. W. Kozub-Ciembroniewicz, *Austria a Polska w konserwatyzmie Antoniego Z. Helcela 1846–1865*, Kraków 1986, s. 13.

Aktywność naukową A. Z. Helcla w latach 1834–1870 wyrażała praca w „Kwartalniku Naukowym”, publikacja rozpraw naukowych i wydawnictw źródłowych oraz organizacja życia naukowego⁴.

W latach 1835–1836 Helcel był redaktorem i wydawcą „Kwartalnika Naukowego”, dedykowanego różnym aspektom humanistyki⁵. Spośród nich największą uwagę przywiązywał do historii prawa, co owocowało publikowaniem na łamach pisma opracowań opartych na badaniach źródłowych. W opracowaniach tych silnie zarysowane były wątki słowiańskie⁶.

Historyk nauki Renata Dutkova akcentowała nowatorski charakter „Kwartalnika Naukowego” na tle czasopism polskich pierwszej połowy XIX w. A Z. Helcel zainicjował założenie periodyku naukowego jeszcze w okresie przedpowstaniowym, wyprzedzając tym samym projekty Antoniego Poplińskiego i Józefa Łukaszewicza, a także zespół „Biblioteki Warszawskiej”⁷. „Kwartalnik Naukowy” nie przełamał okresu naukowej stagnacji, niemniej jednak pobudził intelektualnie polskie środowisko naukowe. W kwartalniku debiutowali m.in. Józef Kremer, Wincenty Pol oraz Wiktor Kopff⁸. Kwartalnik otwierał drogę do rozwoju rzetelnej krytyki naukowej. Nie tylko recenzowano w nim poziom prac i rozpraw naukowych, ale oceniano również stosowany przez ich autorów warsztat. Recenzje z prac naukowych krajowych i zagranicznych ukazywały się w tym czasopiśmie systematycznie, przez co spełniało ono ważną funkcję przewodnika po europejskich prądach w nauce. „Kwartalnik Naukowy” odsłonił przed polską humanistyką szereg nowych możliwości,

⁴ Analizę pracy naukowej Helcla przeprowadził W. Sobociński, *Pierwsza katedra historii prawa polskiego i początki tej nauki w Krakowie. A. Z. Helcel 1808–1870* [w:] *Studia z dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Prawnicze*, z. 18, s. 133–162. Nadal jednak brakuje monografii poświęconej twórczości naukowej Helcla, który przyrównywany jest do osób tej miary, co Bobrzyński, Ulanowski czy Kutrzeba; zob. A. Vetulani, *Na przełomie dwóch wieków. Bolesław Ulanowski (1860–1919) – Stanisław Kutrzeba (1876–1946)* [w:] *Studia z dziejów, op. cit.*, s. 222.

⁵ Z. Jabłoński, *Helcel, op. cit.*, s. 355.

⁶ *Listy Romualda Hube do A. Z. Helcla* [w:] *Korespondencja*, t. I, k. 95 i 96, BPAN, rkps 103; E. Kołodziejczyk, *Z przeszłości Słowianofilstwa w Polsce*, „Świat słowiański. Miesięcznik poświęcony słowianoznawstwu i przeglądowi spraw słowiańskich ze stanowiska polskiego”, R. VI (1910), t. I, s. 329 i 390.

⁷ R. Dutkova, „Kwartalnik Naukowy” A. Z. Helcla (1835–1836) [w:] *Studia i materiały z dziejów nauki polskiej*, Warszawa 1970, z. 4, s. 92–93. Interesująca dla poznania sylwetki naukowej Helcla jest jego korespondencja naukowa (głównie z Wielopolskim) znajdująca się w Woj. Archiwum Państwowym w Kielcach – Archiwum Ordynacji Myszkowskiej (VIII 6086a, k. 10, 15, 17, 25), którą wykorzystala R. Dutkova w wyżej cytowanej pracy, s. 58. Na uwagę zasługuje A. Z. Helcla *List do pewnego anonimowego miłośnika nauk, który o zdanie nad pracą daną w rękopisie pytał* z roku 1851 (BPAN, rkps 102, k. 188 i n.), w którym Helcel sformułował sentymentalną koncepcję historii. Por. M. H. Serejski, *Joachim Lelewel i jego szkoła* [w:] *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, Warszawa 1973, t. I, s. 62; idem, *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1973, s. 161 (dopatrjuje się w poglądach R. Hubego i A. Z. Helcla wątków pozytywistycznych).

⁸ *Ibidem*, s. 92.

wskazał jej kierunki rozwoju i przekształcił jej metodologię oraz problematykę badawczą⁹.

Wykaz prac naukowych A. Z. Helcla otwiera z kolei *Rys postępów prawodawstwa karnego* z 1836 roku – podręcznik z zakresu komparatystyki historii prawa¹⁰. W tym samym roku ukazało się tłumaczenie pracy Gotfryda Lengnich’a – *Prawo polskie*, opatrzone przezeń przypisami i poprzedzone wstępem. W roku 1845 Helcel brał udział w redakcyjnych posiedzeniach „Biblioteki Warszawskiej”, a z Leonem Rzyszczewskim podjął współpracę przy edycji *Kodeksu dyplomatycznego*. W tej ostatniej publikacji należało do niego przygotowanie przypisów i krytyczne opracowanie tekstów¹¹. W 1856 roku opublikował tom pierwszy *Starodawnych prawa polskiego pomników*¹². Znalazły się w nim, opatrzone komentarzem krytycznym, dokumenty prawa kanonicznego i mazowieckiego, wyciągi z ksiąg sądowych ziemskich oraz rozprawa Helcla pt. *Historyczno-krytyczny wywód tak zwanego wiślickiego prawodawstwa Kazimierza Wielkiego*¹³. W „Rocznikach Towarzystwa Naukowego Krakowskiego” zamieszczał swe drobniejsze prace, m.in.: *O klasztorze jędrzejowskim, O dwukrotnym zamęściu Ludwika Karoliny Radziwiłłówny*. W wydawnictwie kierowanym przez Aleksandra Wielopolskiego – „Biblioteka Ordynacji Myszkowskich” – opublikował w roku 1860 *Listy Jana III Sobieskiego do żony Marii Kazimiery*¹⁴. W roku 1863 wydrukował rozprawę o dziesięcinach kościelnych w Polsce, w następnym zaś wydał *Księgę pamiątkową Jakuba Michałowskiego*¹⁵. Dorobek naukowy A. Z. Helcla zamyka w 1870 roku edycja II tomu *Starodawnych prawa polskiego pomników*¹⁶. Znalazły się w nim:

⁹ *Ibidem*, s. 93.

¹⁰ Ich ocena u M. Bobrzyńskiego, *O zasługach Antoniego Zygmunta Helcla na polu umiejętności* (BJ, rkps 8103 II, k. 119). Por. Helcel A. Z. [w:] *Ilustrowana Encyklopedia Trzaski, Everta, Michałskiego*, Warszawa b. r. wyd., t. II, s. 462.

¹¹ Pełny tytuł: *Kodeks dyplomatyczny polski obejmujący przywileje królów polskich, wielkich książąt litewskich, Bulle papieskie, jako też wszelkie nadania prywatne, mogące posłużyć do wyjaśnienia dziejów wewnętrznych krajowych, dotąd nigdzie nie drukowane, od najdawniejszych czasów aż do r. 1506, wydany za staraniem i pracą L. Rzyszczewskiego i A. Muczkowskiego, wzbogacony przypisami aż do nr CVII przez Antoniego Zygmunta Helcla*, Warszawa 1847, t. I.

¹² J. Bardach [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, Warszawa 1964, t. I, s. 376, podkreślił, że w t. I dzieła *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, Warszawa 1856, wydał pełny tekst *Statutów Kazimierzowskich*, nadający się do użytku. Por. W. Smoleński, *Szkoły historyczne w Polsce*, Warszawa 1898, s. 89.

¹³ Konkluzja polemiki R. Hubego z Helclem, [w:] R. Hube, *O datach nadawanych Statutom Kazimierza Wielkiego*, „Biblioteka Warszawska” 1877, t. I, s. 180–181.

¹⁴ Ich lapidarna ocena zob. T. Żeleński-Boy, *Marysienka Sobieska*, Warszawa 1954, s. 136, 154.

¹⁵ W korespondencji Szajnochy do Augusta Bielowskiego (Lwów, 17 marca 1865 r. oraz 25 kwietnia 1865 r.) znajduje się ostra polemika naukowa pomiędzy Szajnochą a Helclem na temat *Księgi pamiątkowej Jakuba Michałowskiego*. *Korespondencja Karola Szajnochy*, Wrocław 1959, t. II, s. 408–416.

¹⁶ Księgi sądowe częściowo zostały wydane [w:] *Starodawnych Prawa Polskiego Pomnikach*, t. I i II, oprac. A. Z. Helcel, Warszawa–Kraków 1856–1870; J. Bardach, *op. cit.*, s. 377.

Księga elbląska oraz obfity zbiór zapisków sądowych. Już po śmierci Helcla ukazało się z kolei *Dawne prawo prywatne polskie* (1874), którego wydanie miało zapoczątkować publikację jego pozostawionych w rękopisie prac naukowych¹⁷.

Opinie historyków o A. Z. Helclu były zgodne¹⁸. Uznanie budziły jego edytorska praca, wnikliwe badania źródłowe oraz rzetelność historycznego warsztatu.

Zdaniem znakomitego historyka państwa Michała Bobrzyńskiego, A. Z. Helcel, wykazując wpływ praw obcych na średniowieczny ustrój Polski, przyczynił się do bliższego poznania i wyjaśnienia prawa rodzimego. To właśnie on wypracował także podstawy badawcze studiów nad dawnym prawem polskim i jako pierwszy z historyków prawa polskiego wysunął twierdzenie, że dla jego poznania niezbędne są badania nad dokumentami prawa zwyczajowego. Istotne znaczenie dla rozwoju historii prawa polskiego miały nowe źródła opublikowane przez Helcla w II tomie *Starodawnych prawa polskiego pomników* jako „zbiór najciekawszych zapisek sądowych”¹⁹.

Natomiast słowianoznawca i historyk prawa Wacław Aleksander Maciejowski podkreślał rolę A. Z. Helcla w studiach nad polskim prawem zwyczajowym. Jako pierwszy z prawników, Helcel w sposób naukowy zinterpretował rozwój prawa polskiego i określił kształt kultury prawnej w Polsce, czerpiąc wiedzę o źródłach prawa z archiwów sądowych oraz ksiąg prawa zwyczajowego²⁰.

Wybitny historyk prawa Oswald Balzer eksponował z kolei wartość naukową przygotowanych przez Helcla edycji źródeł historycznych, opracowanych po raz pierwszy

¹⁷ A. Z. Helcel przekazał Komisji Historycznej Akademii Umiejętności rękopisy swych niepublikowanych dzieł, w szczególności: *Dawne prawo prywatne polskie*, *Historia dawnego prawa polskiego*, *Rozprawa o szlachectwie*, *Rozprawa o starostach i prokuratorach*; zob. M. Bobrzyński, *Wstęp* [w:] A. Z. Helcel, *Dawne prawa prywatne polskie*, Kraków 1874, s. V. Po śmierci Helcla dzieło edycji zebranych przezeń źródeł podjęła Akademia. Wydawcami byli: M. Bobrzyński, F. Piekosiński oraz B. Ulanowski. S. Kutrzeba, *Polska Akademia Umiejętności 1872–1937*, Kraków 1938, s. 20. Por. *Helcel Antoni Zygmunt* [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, Warszawa 1901, t. XXVII–XXVIII, s. 602.

¹⁸ *Kronika UJ*, *op. cit.*, s. 17. U K. Bąkowskiego, *Dziennikarstwo Krakowskie do roku 1848*, „Roczniki Krakowskie”, Kraków 1906, t. 8, s. 180–181, znajdują się krótkie informacje o pracy naukowej A. Z. Helcla. O zainteresowaniach A. Z. Helcla kulturą i sztuką napisał artykuł Z. Jabłoński, *Związki Antoniego Zygmunta Helcla z teatrem krakowskim*, nadbitka z t. V, „Rocznika Biblioteki PAN w Krakowie”, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961.

¹⁹ M. Bobrzyński, *O dawnym prawie polskim, jego nauce i umiejętnym badaniu* [w:] M. Bobrzyński, *Szkice i studia historyczne, z przedmową prof. St. Estreichera*, Kraków 1922, t. II.

²⁰ W. A. Maciejowski, *A. Z. Helcel jako prawnik-historyk*, „Rozprawy AU Wydział Historyczno-Filozoficzny” 1877, t. 6, s. 58. Maciejowski negatywnie oceniał pracę polityczną Helcla, uważając ją za niewłaściwą dla intelektualisty; *ibidem*, s. 247, 248. Helcel nie żywił do Maciejowskiego sympatii; zob. *List A. Z. Helcla do F. Wężyka z 18 lipca 1857* (Biblioteka Zakładu im. Ossolińskich – dalej: BO – rkps 12316 III, k. 400). Na uwagę zasługują także (głównie naukowe) listy z korespondencji A. Bielowskiego (BO, rkps 2432/II, t. I), oraz z korespondencji J. Lubomirskiego i ks. Sztulca (BO, rkps 5741/I), a także wiersze (BO, rkps 12309/III i 12310/I) [w:] *Österreichisches Biografisches Lexikon 1815–1950*, Graz–Köln 1959, t. II, s. 254, 255, gdzie A. Z. Helcel został scharakteryzowany jako historyk prawa i polityk.

naukowo podstawowych dokumentów średniowiecznego ustawodawstwa polskiego, będących wzorem dla analogicznych wydawnictw w przyszłości. Publikując dokumenty dyplomatyczne, wprowadził je jako źródła do polskiej nauki. Odkryte i udostępnione przez A. Z. Helcl'a zapiski sądowe stały się źródłem całkowicie nowym, poszerzając zasadniczo podstawę źródłową dla badań nad historią polskiego prawa²¹.

Zdaniem historyka prawa polskiego Adama Vetulaniego, A. Z. Helcel był twórcą krakowskiej szkoły historyczno-prawnej²². Z metodą historyczno-prawną zapoznał się słuchając wykładów Fryderyka Karola Savigny'ego i Edwarda Gansa. *Historyczno-krytyczny wywód tak zwanego wiślickiego prawodawstwa Kazimierza Wielkiego* autorstwa Helcl'a jest wzorem krytycznej analizy tekstów, wiernej ich interpretacji i rzetelnej dyskusji naukowej. Twórca „Kwartalnika Naukowego” nauczył historyków prawa poszukiwać źródeł oryginalnych lub tekstu najbardziej do oryginalnego zbliżonego, a także, że należy go wydać i opisać naukowo, aby historyk nie był zmuszony korzystać z rękopisu²³. Wyzaczył tym samym zasadniczy kierunek wydawnictw źródłowych – publikację materiałów ze staropolskich ksiąg sądowych²⁴. Michał Bobrzyński, Franciszek Piekosiński, a przede wszystkim Bolesław Ulanowski w ramach Akademii Umiejętności rozwinęli działalność wydawniczą, w której wzorowali się na nim²⁵.

Wydane przez A. Z. Helcl'a źródła wzbudziły zainteresowanie emigracji. Świadczą o tym m.in. listy i składane w nich dowody uznania. Książę Adam Czartoryski w liście z Paryża z 2 kwietnia 1857 r. dziękował Helcl'owi za egzemplarz tomu I *Starodawnych prawa polskiego pomników*, podkreślając przy tym patriotyzm ich edyto-

²¹ O. Balzer, *Antoni Zygmunt Helcel 1808–1970* [w:] *Album biograficzny zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX*, Warszawa 1903, t. II, s. 260. Z publikacją źródeł związana była obfita korespondencja, np. z: J. Lelewalem, *Listy emigracyjne Joachima Lelewela*, Wrocław–Kraków 1956, t. IV i V; R. Hube, *Korespondencja* (PJ, rkps 5007/IV), s. 13–33; W. Kopfem (BJ, rkps 4891), t. 2, s. 31–45. W listach do Tytusa Działyńskiego z 3 grudnia 1852 r. i 7 grudnia 1853 r. pisał Helcel, że w swych badaniach źródłowych uzyska bez porównania lepsze rezultaty niż Bandtkie (Biblioteka Kórnicka – dalej: BK – rkps 7439/8, k. 272–275). Główny wpływ naukowy na Helcl'a wywarł Jerzy Samuel Bandtkie; zob. *Nekrolog A. Z. Helcl'a*, „Biblioteka Warszawska” 1870, t. 2, s. 321. W. A. Maciejewski podkreślał w artykule *Antoni Zygmunt Helcel* („Tygodnik Ilustrowany”, t. VI, nr 131, s. 1) niezwykłą pomimo choroby pracowitość Helcl'a, por. *List A. Z. Helcl'a do W. A. Maciejewskiego z 8 września 1866* („Biblioteka Warszawska” 1866, t. 4, s. 159, 160). Helcel w liście do T. Działyńskiego z 24 stycznia 1857 r. wyraźnie pisał: „(...) dawniejsze powołanie szlachty (...) dziś objawiać się powinno (...) w sferze nauk i kunsztów (...)”, zob. BK, rkps 7439/8. Helcel przywiązywał wielką wagę do edycji swych dzieł. Świadczy o tym dobitnie jego list z 2 października 1869 r. do Ludwika Gumplowicza (Biblioteka Narodowa w Warszawie – dalej: BN – III 7263, k. 70, 1), zob. także listy Helcl'a do NN z 1856 r. (rkps 2674, k. 98), oraz do J. Brodowicza z 1866 r. (BN, rkps 7112, k. 24 i 25). S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1968, s. 213, podkreślił znaczenie prac edytorskich podjętych przez A. Bielowskiego, A. Z. Helcl'a oraz T. Działyńskiego. Opracowali oni podstawowy zasób źródeł, z którego korzystali w przyszłości następane pokolenia badaczy.

²² A. Vetulani, *Dzieje historii prawa w Polsce*, Kraków 1948, s. 20.

²³ *Ibidem*, s. 21.

²⁴ *Ibidem*, s. 22.

²⁵ *Ibidem*, s. 23 i n.

ra²⁶. Także Leonard Chodźko w liście z Paryża z 4 sierpnia 1867 r. składał historykowi prawa wyrazy szacunku i uznania za całokształt jego pracy twórczej²⁷.

Pod koniec lat 50. A. Z. Helcel wystąpił w Towarzystwie Naukowym Krakowskim z inicjatywą rozwoju badań historycznych²⁸. Jako prezes (od 21 listopada 1857 r.) Oddziału Nauk Moralnych Towarzystwa postanowił zrealizować plan edytorski wydania źródeł historycznych i historyczno-prawnych oraz dyplomatariusza oryginalnych dokumentów z Archiwum UJ. Przygotowania objęły prawo i historię Polski. Utworzono dwa komitety, którym przewodniczył sam Helcel: pierwszy do edycji rękopisów, drugi do opracowań bibliograficznych²⁹. Prace w latach 1858 i 1859³⁰ przebiegały nierównomiernie, z przerwami. W roku następnym podjęto decyzję o wznowieniu i kontynuowaniu prac bibliograficzno-wydawniczych, również pod kierunkiem Helcla. 28 kwietnia 1860 r. zwołał on pierwsze organizacyjne posiedzenie przyszłej Komisji Historycznej. Sporządzono spis czasopism polskich ukazujących się w kraju i za granicą, dokonano także ich lokalizacji w bibliotekach oraz wykonano kartki bibliograficzne dla czasopism naukowych.

W celu ożywienia życia naukowego w Krakowie A. Z. Helcel wystąpił z inicjatywą przekształcenia Krakowskiego Towarzystwa Naukowego w Akademię Umiejętności³¹. Wykonanie tego projektu powierzył Jerzemu Lubomirskiemu, którego zasługą – przy współudziale Józefa Szujskiego i Józefa Majera – było jej zrealizowanie.

Wśród dokonań Helcla warto wymienić również pozostawione w rękopisie wkłady historii prawa polskiego. Stały się one przedmiotem wnikliwej analizy wspo-

²⁶ A. Z. Helcel, *Korespondencja*, BPAN, rkps 103, t. II, s. 127.

²⁷ *Ibidem*, s. 154.

²⁸ Zob. K. Stachowska, *Ze studiów nad organizacją nauki na polu historii*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, R. IV (1958), Wrocław–Kraków 1960, s. 146–148. W zestawie korespondencji Towarzystwa Naukowego Krakowskiego – TNK w Archiwum PAN (dalej: APAN) znajdują się informacje na temat działalności naukowej, naukowo-organizacyjnej oraz finansowo-organizacyjnej A. Z. Helcla związanej z pracownią Towarzystwa. Warto podkreślić, że Helcel został wybrany członkiem rzeczywistym Wileńskiej Komisji Archeologicznej i Muzeum Starożytności, o czym powiadał go w liście z 27 kwietnia 1857 r. hr. Eustachy Tyszkiewicz. Zob. BPAN, rkps 103, t. II, s. 124. Helcel był członkiem różnych towarzystw naukowych w kraju i za granicą, np. Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu (BPAN, rkps 103, s. 142), Towarzystwa Poznańskiego Przyjaciół Nauk (*ibidem*, s. 136) oraz Schlesiens Vereins für Geschichte und Alterthum we Wrocławiu (*ibidem*, s. 131).

²⁹ H. Barycz pisze o inicjatywie A. Z. Helcla podjętej w łonie Krakowskiego Towarzystwa Naukowego w roku 1858 dotyczącej publikacji dyplomatariusza przywilejów, nadań i praw Uniwersytetu. Zob. H. Barycz, *Alma Mater Jagiellonica. Studia i szkice z przeszłości Uniwersytetu Krakowskiego*, Kraków 1958, s. 341.

³⁰ W tym roku w TNK odbyła się dyskusja nad projektem adresu dotyczącego sprawy języka polskiego w nauczaniu publicznym. Wzięli w niej udział A. Z. Helcel i A. Potocki. Zob. *Protokół z posiedzenia ogólnego nr X z 3 grudnia 1859* (APAN, rkps TN k-4, k. 102, 103).

³¹ J. Hulewicz, *Akademia Umiejętności w Krakowie 1873–1918. Zarys dziejów*, Wrocław–Warszawa 1958, s. 179.

mnianego już Michała Bobrzyńskiego, który wysoko ocenił ich twórczy i pionierski charakter.

A. Z. Helcla jako historyka prawa cechowała komparatystyczna erudycja w zakresie prawa rzymskiego, niemieckiego oraz kanonicznego³². Zgodnie z metodologią historycznej szkoły prawa, dzielił on wykłady na dwie części: prawo prywatne i publiczne. Wykład prawa prywatnego opracował problemowo, prawa publicznego – historycznie³³. Wykłady opierał na źródłach, odczytując z nich zwyczaje i system, które służyły historycznej konstrukcji prawa, a rezygnując z abstrakcyjnej jego teorii³⁴.

Według historyka nauki Henryka Barycza, zasługą Helcla było podbudowanie dydaktyki prawniczej historią, uważał ją bowiem za istotny element w kształceniu kadr prawniczych. Jego wykłady, kształtujące cechy społeczne i obywatelskie, zawierały silny pierwiastek patriotyczny, gromadząc liczne grono studentów także z innych kierunków³⁵.

Dla A. Z. Helcla symbolem silnej Polski i wzorem dla przyszłych pokoleń był Kazimierz Wielki. Poddając krytyce „przywary narodowe”, zapowiadał odejście od historiografii romantycznej i narodziny pozytywizmu. Uniwersytet był dla niego źródłem racjonalnej i moralnej odnowy „chorej” polskiej społeczności. Rolę Polski w dziejach postrzegał w krzewieniu „idei słowiańskiej” i w trwałym przeciwstawianiu się naporowi germańskiemu z jednej, „rosyjsko-azjatyckiemu” z drugiej strony. Polska, wyrażająca ideę wolności, wyczerpała siły w walce prowadzonej na dwa fronty. Zgubiły ją nadmierny indywidualizm (*liberum veto*) i importowany z Rosji „przepych orientalny”. Nie Rosję jednak, lecz Prusy uznał za główną zewnętrzną przyczynę upadku Polski i jej rozbiorów³⁶.

Historię prawa uważał A. Z. Helcel za najistotniejszy dział historii, zaś analizę instytucji władzy i ustroju stawiał na pierwszym planie naukowej i dydaktycznej pracy historyka³⁷.

* * *

A. Z. Helcel dążył do gruntownej reformy Uniwersytetu Jagiellońskiego. Pragnął odnowienia jego znakomitej przeszłości. W 1850 roku przedstawił Leonowi Thunowi, piastującemu tekę Ministra Wyznań i Oświaty w rządzie Feliksa Schwarzenburga,

³² M. Bobrzyński, *O dawnym prawie polskim*, op. cit., s. 365.

³³ *Ibidem*, s. 366.

³⁴ *Ibidem*, s. 368.

³⁵ H. Barycz, *A. Z. Helcel i początki katedry historii prawa polskiego w UJ* [w:] *Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby*, Kraków 1938, s. 26 i n. Na Wydziale Prawa UJ prawo polskie w ujęciu historycznym pojawiło się z inicjatywy Helcla, zob. M. Patkaniowski, *Rozkwit nauk historyczno-prawnych na Uniwersytecie Jagiellońskim* [w:] *Studia z dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1964, s. 128, oraz idem, *Od prawa niemieckiego do powszechnej historii prawa. Lotar Dargun (1853–1893) – Stanisław Estreicher (1869–1939)* [w:] *Studia z dziejów Wydziału*, op. cit., s. 224.

³⁶ *Ibidem*, s. 26.

³⁷ *Ibidem*, s. 27.

projekt reformy Uniwersytetu w formie *Memoriału*³⁸. Naukę, która stać się miała „duchową podstawą rozumnego i odmłodzonego konserwatyzmu”³⁹, uznał Helcel za antidotum na rewolucję.

W *Memoriale* występował z koncepcją wolności nauczania, uznał bowiem, że wyzwolenie nauki spod wszechwładzy rządu oraz zrezygnowanie z polityki kontroli i ingerencji w twórczość naukową są warunkiem osiągnięcia przez nią odpowiedniego poziomu.

Koncepcja autonomii badań naukowych A. Z. Helcla w obronie samorządności Uniwersytetu zwracała się przeciwko politycznej kontroli nad nim przez administrację austriacką. Postulował nadanie uniwersytetom samorządu o szeroko rozbudowanych kompetencjach, przede wszystkim zaś uznanie ich za posiadające pełną samodzielność korporacje. Głosił także konieczność pozostawienia ciała nauczycielskiemu troski o dalszy rozwój nauki, rządowi zaś dbałość o zapewnienie uniwersytetom odpowiednich funduszy oraz zagwarantowanie nauce i uczonym należnego im szacunku. Zwierzchni nadzór nad uniwersytetami, reprezentujący interesy państwa, powinien ustanowić zasadnicze dla nich prawo, harmonizując ich organizację ze wszystkimi instytucjami monarchii, pozostawiając jednak zakres praw określających status uniwersytetów w gestii jednostek samorządowych.

Szczegółowe postulaty Helcla dotyczące autonomii Uniwersytetu znalazły się w *Memoriale w sprawie podniesienia Uniwersytetu – prawnego fakultetu*⁴⁰. Profesura jako samorządna korporacja określa pożądaną jego poziom naukowy tak, aby służyć dobrze nauce i postępowi wiedzy. Do kompetencji samorządu Uniwersytetu zdaniem A. Z. Helcla winny należeć: wybór profesorów, obsadzanie katedr, organizacja pracy bibliotek, nadawanie stopni naukowych, egzaminowanie i promowanie studentów, prowadzenie bezpośredniej korespondencji z władzami uniwersyteckimi, uniwersytetami krajowymi i zagranicznymi, sprawy dyscyplinarne oraz korzystanie z własnych uniwersyteckich funduszy. Na Uniwersytecie nadto obowiązuje zasada wolności treści wykładu. Jedynie ministerstwo nauki ma prawo ingerowania urzędowego w sprawę Uniwersytetu. Błędne jest natomiast uznawanie profesorów za urzędników, ich umundurowanie, niskie uposażenie, ograniczenie praw urlopowania oraz nadawanie nominacji osobom nie posiadającym dorobku naukowego. Uniwersytet jako autonomiczna korporacja (podobnie jak Kościół) otrzymuje prawo wysyłania swych przedstawicieli do Izby Wyższej Państwa lub krajów koronnych, profesura zaś immunitet prawno-sądowy. Promocje w Uniwersytecie odbywają się publicznie, rigorosa zaś – w obecności przynajmniej trzech doktorów. Studenci nie podlegają obowiązkowi rekruckiemu.

Projekty reformatorskie A. Z. Helcla nie doczekały się niestety realizacji, ich autor zaś naraził się wielokrotnie władzom m.in. przez fakt dążenia do przywrócenia na UJ

³⁸ Tekst *Memoriału* zamieścił H. Lisicki, *Antoni Zygmunt Helcel 1808–1870*, Lwów 1882, t. II, s. 6–8.

³⁹ *Ibidem*, s. 7.

⁴⁰ BPAN, rkps 102, k. 483–487.

tradycyjnych tog i biretów profesorskich⁴¹. Podczas wizyty cesarza Franciszka Józefa w Galicji w 1851 roku profesorowie powitali cesarza w togach, nie zaś w przepiśowych mundurach. Po tym fakcie na polecenie ministra policji Kempena podjęto w Krakowie inwigilację środowiska akademickiego, przede wszystkim zaś Helcla. Szef krakowskiej policji, Neusser, oskarżał go w relacji z 21 marca 1852 r. o panslawizm oraz o nieprzejednaną wrogość wobec Niemiec i Austrii⁴². Na konsekwencje inwigilacji nie trzeba było długo czekać. Profesorowie W. Pol, Antoni Małecki, A. Z. Helcel i Józef Zielonacki otrzymali dymisje, które wręczył im 1 stycznia 1853 r. hrabia Agenor Gołuchowski⁴³. Nastąpiło dalsze ograniczenie praw Uniwersytetu.

* * *

A. Z. Helcel jako ideolog i polityk inspirował patriotyczne akcje. Jego prace z dziedziny polityki, dokładnie przemyślane i opracowane, służyły jako program działania dla innych⁴⁴. Wątki – mieszczański i ziemiański – działalności inspirowały łącznie, choć nie jako jedyne, jego myśl polityczną, opartą na tradycjonalistycznej podstawie konserwatywnym i służącą interesom polskiej racji stanu. Był on konsekwentnym legalistą, przeciwnikiem tak rewolucji, jak i reakcji, ideologiem i politykiem o nastawieniu konserwatywnym⁴⁵.

Cel A. Z. Helcla był jasno określony: niepodległość Polski uzyskana w drodze legalnych działań (program maksymalny) lub autonomia polityczno-narodowa (program minimalny). Wątek antypowstańczy, jednoznacznie antyrewolucyjny, zawierał sporządzony przez niego opis wydarzeń powstania krakowskiego: *O stosunku większości obywateli miasta Krakowa do ostatniej rewolucji (1846)* przeznaczony dla niemieckiego historyka Ryszarda Roeppeła⁴⁶.

⁴¹ Na tradycjonalizm Helcla wskazuje pozostawiony przezeń *Statut porządku czynności dla Wydziału Prawa UJ* (BJ, rkps 7810 IV, k. 9–69). Helcel, Majer oraz Pol byli twórcami strojów korporacji uniwersyteckich; zob. *Kroniki Uniwersytetu Jagiellońskiego od r. 1864 do 1887*, Kraków 1887, s. XXII.

⁴² B. Łoziński, *Agenor hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846–1859)*, Lwów 1901, s. 104, 105.

⁴³ Zob. *Protokoły posiedzeń Senatu Akademickiego w latach 1851–1856* (Archiwum UJ, rkps s. II 76, k. 223, protokół z 17 stycznia 1853 r.); W. Kopff, *Pamiętnik życia mojego* (rkps w posiadaniu prof. dra Andrzeja Kopffa, k. 163); W. Kopff, *Wspomnienia z ostatnich lat Rzeczypospolitej Krakowskiej*, wyd. S. Estreicher, Kraków 1906, s. 145; L. Finkel, S. Starzyński, *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*, Lwów 1894, cz. I, s. 330 i 334 oraz cz. II, s. 106; B. Łoziński, *Szkice z historii Galicji w XIX w.*, Warszawa–Lwów 1913, s. 411; K. Bartoszewicz, *Dzieje Galicji. Jej stan przed wojną i wyodrębnienie*, Warszawa 1917.

⁴⁴ Por. O. Balzer, *Antoni Zygmunt Helcel*, *op. cit.*, s. 264; L. Dębicki, *Portrety i sylwetki z XIX stulecia*, Kraków 1905, t. I, s. 218.

⁴⁵ Por. Z. Jabłoński, *Helcel*, *op. cit.*, s. 356; *Helcel Antoni Zygmunt*, [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1964, t. 4, s. 599.

⁴⁶ A. Z. Helcel, *O stosunku większości obywateli miasta Krakowa do ostatniej rewolucji*, BPAN, rkps 75, s. 13–22; H. Lisicki, *A. Z. Helcel*, t. I, s. 132–150. R. Roeppelel – historyk niemiecki zajmują-

Za inicjatorów krakowskich wydarzeń uznał Helcel pozbawioną realizmu politycznego grupkę demagogów komunistycznych⁴⁷ powiązanych z rewolucyjno-komunistyczną emigracją, dążących do wojny z Austrią, Rosją i Prusami oraz wywołania socjalnej rewolucji. Rewolucja krakowska była improwizowanym spiskiem izolowanej grupy radykałów; nie miała cech rewolucji narodowej. Ludzie zamożni i stateczni byli jej niechętni i przeciwni⁴⁸. Natomiast administracja austriacka inspirowała wybuch powstania w Krakowie, a rząd austriacki ponosił odpowiedzialność za „rzeź galicyjską”; jej kierownikami byli urzędnicy i żołnierze⁴⁹.

Wydarzenia powstania krakowskiego i rabacji stały się w *Listach polskiego szlachcica do niemieckiego publicysty* (wydanych po niemiecku w Hamburgu w 1846 r.) kanwą do sformułowania szeregu tez o charakterze polemicznym – głównie z publicystką niemiecką⁵⁰. Helcel domagał się przede wszystkim restauracji państwa polskiego za sprawą zgodnej woli Austrii, Prus i Rosji, w celu zrealizowania zasad sprawiedliwości i pożytku dla całej Europy. Rozbiory Polski, jako następstwo „sieci intryg” i „wiarołomstwa” sąsiadów, nastąpiły bowiem w okresie trwałej odnowy Rzeczypospolitej, uwieńczonej konstytucją uchwaloną 3 maja 1791 roku. Powstanie krakowskie z 1846 roku Helcel nazwał „parodią”, inspirowaną „demagogiczną rewolucją”. Rabację natomiast traktował jako chłopską kontrrewolucję wywołaną podburzaniem chłopstwa przez „jakobińsko-komunistyczne” hasła oraz polityką władz austriackich niechętnych polskiej szlachcie⁵¹.

cy się historią Polski pozostawał w bliskich kontaktach z polskimi uczonymi, m.in. z Helclem, zob. A. Knot, *Ryszard Roepffel 1808–1893 (związki z Polską)*, „Przegląd Zachodni” 1953, r. 9, z. 1, s. 13. Helcel żywił nadzieję, że za pośrednictwem niemieckiego profesora uda się spopularyzować na Zachodzie oceny polityczne rewolucji krakowskiej odpowiadające konserwatom.

⁴⁷ A. Z. Helcel, *O stosunku większości obywateli...* [w:] H. Lisicki, *A. Z. Helcel*, t. I, s. 132.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 133.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 134.

⁵⁰ Pełny tytuł broszury napisanej latem 1846 r. brzmi: *Briefe eines polnischen Edelmannes an einen deutschen Publizisten über die jüngsten Ereignisse in Polen und die hauptsächlich bisher nur vom deutschen Standpunkte betrachtete polnische Frage*. Broszura ta została wydana w 1846 r. w Hamburgu przez Franciszka Schuselkę – austriackiego polityka liberalnego, przyjaciela Polaków; por. F. Hechel, *Kraków i Ziemia Krakowska w okresie Wiosny Ludów – Pamiętniki, wstępem i przypisaniami opatrzył H. Barycz*, Wrocław 1950, s. 19; także H. Lisicki, *A. Z. Helcel, op. cit.*, zamieścił w t. II, s. 292–397 przedruk *Briefe...* z pierwotnego wydania. Wcześniej A. Wielopolski napisał – oznaczony datą 15 kwietnia 1846 r. – *List szlachcica polskiego o rzezi galicyjskiej do Księcia Metternicha z okazji jego okólnika z 7 marca 1846 roku*; został on wydrukowany w języku francuskim w Paryżu, później zaś po niemiecku. Natomiast nigdy nie został opublikowany w całości po polsku; por. Z. Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967, s. 68. Społeczeństwo polskie było przeciwnie hasłu ugody z caratem, z którym wystąpił A. Wielopolski w swym liście do Metternicha; por. S. Kieniewicz, *Oblicze ideowe Wiosny Ludów*, Warszawa 1948, s. 56. Podobno na Wielopolskiego największy wpływ miał wyrzucić A. Z. Helcel; zob. A. M. Skalkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (1803–1877)*, Poznań 1947, t. II, s. 109–110.

⁵¹ A. Z. Helcel, *Briefe, op. cit.*, s. 303–368.

Listy, ostre w sformułowaniach, demaskatorskie w intencjach, jasno określały stanowisko polityczne Helcla i przyjęty przezeń kierunek działania.

Rok 1848 stał się dlań okresem szczególnie aktywnej działalności. Wiosną Helcel sądził, że przy pomocy liberalno-konstytucyjnych Austrii i Prus Polska odzyska niepodległość. Miał nadzieję, że ich wojna z absolutystyczną Rosją umożliwi odzyskanie utraconych przez Polskę terytoriów. Wkrótce zmienił zdanie. Narastające tendencje wielkoniemieckie bardzo go rozczarowały.

A. Z. Helcel wraz z Aleksandrem Wielopolskim podjęli próbę restytucji Polski przez powołanie rządu narodowego w wyniku zjazdu we Wrocławiu. Zjazd otwarty 5 maja 1848 r. przyniósł jednak porażkę konserwatystom; przewagę uzyskali demokraci⁵².

Na antyabsolutystycznym, integrującym Słowian kongresie w Pradze⁵³ (na wzór niemieckiego parlamentu zjednoczeniowego we Frankfurcie) A. Z. Helcel postulował uchwalenie protestu przeciwko rozbiorem Polski. Protest został zawarty w *Manifestie Kongresu do Ludów Europy*. Na kongresie powstał również projekt *Adresu do cesarza Austrii*, który głosił idee pojednania polsko-ruskiego w Galicji⁵⁴ oraz projekt *Aktu Unii Austro-Słowiańskiej*⁵⁵ (opracowany przy udziale Jerzego Lubomirskiego), postulujący powołanie federacji równouprawnionych narodów słowiańskich pod berłem cesarzy austriackich z domu habsbursko-lotaryńskiego⁵⁶.

W *Głosie do Wyborców* A. Z. Helcel odrzucał wielkoniemiecki centralizm, postulując austro-słowiańską federalizację monarchii Habsburgów⁵⁷. Dla Krakowa przewidywał rolę centrum odrodzenia przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Po sukcesie w wyborach uzupełniających w Krakowie (17 listopada 1848 r.), już jako poseł, na sejmie w Kromieryżu w dyskusji nad projektem *Praw zasadniczych* opowiadał się

⁵² S. Kamowski, *Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego 1815–1852*, Poznań 1918, t. I, s. 465 i n.

⁵³ Tekst odezwy zwolującej do Pragi Słowian zamieściła polska prasa, np. „Dziennik Polityczny” nr 5 z 9 maja 1848, „Gazeta Krakowska” nr 105 z 10 maja 1848, „Rada Narodowa” nr 17 z 11 maja 1848 oraz „Gazeta Polska” nr 43 z 13 maja 1848. Program kongresu, który obradował w Pradze od 31 maja do 12 czerwca 1848 r. zob. „Gazeta Narodowa” nr 35 z 6 czerwca 1848; zob. także B CZ, rkps 5363 III, s. 80 i n. O reakcjach Niemców i Węgrów na wieść o zwołaniu kongresu: K Malisz, *Sobór słowiański i najświeższe zdarzenia w Pradze*, Lwów 1848, s. 3; por. H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1975, s. 132 i n.

⁵⁴ Rusinami nazywano wtedy Ukraińców.

⁵⁵ W oryginale *Projekt Unii Rakusko-Słowiańskiej*; „rakuski” daw. austriacki, zob. *Słownik wyrazów obcych PWN. Wydanie nowe*, opr. i red. Redakcja Słowników Języka Polskiego PWN; red. tomu E. Sobol, opr. hasel A. Stankiewicz, L. Wiśniakowska, B. Wróbel, B. Pakosz; opr. etymologii A. Bańkowski, Warszawa 1995, s. 936

⁵⁶ Tekst *Aktu Unii* został opublikowany u Wislockiego, *op. cit.*, dodatek, s. 210–215. Znajduje się również u H. Lisickiego, *op. cit.*, t. I, s. 320–325.

⁵⁷ *Głos A. Z. Helcla do Wyborców Obwodu Obiorczego Nr III Okręgu krakowskiego*, „Gazeta Krakowska” nr 263 z 18 listopada 1848 r. Ukazał się także osobno, zob. H. Lisicki, *op. cit.*, t. I, s. 354–361. „Gazeta Polska” nr 212 z 3 grudnia 1848 r. komentowała program polityczny Helcla.

za zachowaniem szlachectwa⁵⁸ oraz konstytucyjnym państwem prawa z gwarancją wolności religii⁵⁹.

Zakończenie Wiosny Ludów w Austrii i nastanie ery neoabsolutyzmu przerwały okres polityczno-programowej działalności A. Z. Helcla. Dopiero nadejście ery konstytucyjnej w monarchii Habsburgów i wydanie federalizującego jej ustrój Dyplomu Październikowego 20 października 1860 r. stały się dla niego impulsem, aby powrócić do życia politycznego i zaangażować się w walkę o autonomię Galicji, jej zakres i charakter. W broszurze *Uwagi nad kwestią języka w szkołach i uniwersytetach Galicji*

⁵⁸ Zob. „Jutrzenka” nr 207 z 5 grudnia 1848 r. A. Z. Helcel wypowiedział się przeciwko brzmieniu zd. 1 par. 2 projektu praw podstawowych (Grundrechte) w trakcie dyskusji na posiedzeniu Sejmu Kromieryskiego w dniu 11 stycznia 1849 r. Stwierdził, że przyjęta w nim definicja („Das Volk ist die Gesamtheit der Staatsbürger“) jest zbyt ogólnikowa i teoretyczna, nieużyteczna w praktyce. Zob. *Verhandlungen des Österreichischen Reisteges nach der stenographischen Aufnahme*, Wien 1850, t. IV, s. 365. W Kromieryżu Helcel niejednokrotnie dawał wyraz swoim osobistym poglądom politycznym. Tak np. wstrzymał się od głosu (30 listopada 1848) nad wnioskiem dotyczącym ponownego przeprowadzenia wyboru posła, który, piastując mandat poselski, sprawował równocześnie urząd państwowy. Pozostali posłowie polscy głosowali za wnioskiem. „Jutrzenka”, komentując to, sugerowała, że zachowanie Helcla wiązało się z tym, iż problem reelekcji dotyczyć miał głównie trzech ministrów – Stadiona, Bacha oraz Thinfelda; zob. „Jutrzenka” nr 207 z 5 grudnia 1848 r. W dyskusji (14 grudnia 1848, ósme posiedzenie sejmu kromieryskiego) nad par. 77 regulaminu, Helcel sprzeciwiał się, aby deputowani niewprawni w języku niemieckim wypowiadali swe wnioski poprzez wybranego przez siebie innego deputowanego; zob. „Jutrzenka” nr 217 z 17 grudnia 1848 r. 15 grudnia 1848 r., przemawiając w Izbie, oświadczył, że powinna ona naśladować w swych pracach parlament francuski; zob. „Jutrzenka” nr 218 z 19 grudnia 1848 r. A. Z. Helcel – obok Seweryna Smarzewskiego i Karola Langeo – został wybrany przez posłów polskich do komisji mającej za zadanie rozważyć sprawę ewentualnego rozwiązania obradującego Sejmu. Mimo to komisja sprzeciwiła się wnioskowi o rozwiązanie sejmu kromieryskiego; zob. A. Borkowski, *Sejm ustawodawczy rakuski ze szczególniejszą uwagą na poselstwo polskie*, Poznań 1849, cz. 1, s. 91. Helcel został wybrany (7 grudnia 1848) do wydziału celem opracowania ustawy gminnej; zob. *Dziennik Franciszka Smolki 1848–1849 w listach do żony*, Warszawa 1913, s. 209.

⁵⁹ *Verhandlungen, op. cit.*, B.V., s. 175, 176. Był również zapisany do wzięcia udziału w dyskusji na par. 15 projektu konstytucji kromieryskiej, który przewidywał, że stosunek Kościoła do państwa, jak również sprawy majątkowe Kościoła, wybór przełożonych kościelnych i zagadnienia związane z warunkami, na których klasztory i inne stowarzyszenia religijne będą utrzymane lub zlikwidowane – zostaną uregulowane przez przyszłe ustawodawstwo. Tak jak i inni posłowie polscy (Leszczyński, Machalski, Dobrzański) był przeciwny treści par. 15; zob. „Czas” nr 19 z 9 marca 1849 r. Helcel zgłosił 1 marca 1849 r. do protokołu własną wersję odnośnie do treści par. 15 projektu praw zasadniczych. Mianowicie, wycofując zgłoszone uprzednio poprawki dot. brzmienia par. 13 projektu praw zasadniczych, postulował następującą treść par. 15: „Die Religionsgesellschaften ordnen und verwalten ihre Angelegenheiten in Betreff der Lehre, Kultur, Verfassung, Disciplin und Verkehrs selbständig von der Staatsgewalt. Das Verwahrungsrecht (*ius cavendi*), wornach die Staatsgewalt die Befugnis hat, die Religionsgesellschaften die Grenzen ihrer Wirksamkeit nicht Überschreiten zu lassen, kann nur durch durch gesetzliche Repräsentivmassregeln ausgeübt werden“; zob. *Verhandlungen, op. cit.*, B.V., s. 256 [w:] *Biographischen Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Wien 1862, t. 8, s. 241. W działalności politycznej Helcla wyeksponowano jego stanowisko w Kromieryżu w dyskusji nad par. 13 i 15 praw zasadniczych w obronie wolności religii i praw Kościoła.

i Krakowa (1860) sprzeciwiał się nauczaniu młodzieży polskiej w języku niemieckim, żądając wprowadzenia języka polskiego do szkół oraz na Uniwersytecie Jagiellońskim⁶⁰. Domagał się także autonomii dla Uniwersytetu i przyznania mu reprezentacji w sejmie galicyjskim.

Helcel był autorem *Adresu* do premiera Antoniego Schmerlinga, uchwalonego 31 grudnia 1860 r. przez zjazd obywatelski w Krakowie⁶¹, który przedstawiał społeczeństwo galicyjskie jako wspólnotę rodów: polskiego i ruskiego⁶², stanowiącą przed rozbiorem Rzeczypospolitej polityczno-państwową jedność: „podzielona trójca Polski jest zawsze tylko jedną i tą samą osobą dawnej matki naszej”⁶³. Naród polski wyraża opartą na tradycji i moralno-politycznej więzi historyczno-prawnej tożsamość. Pocho- dzący z rzetelnego wyboru Sejm dla Galicji i Krakowa o prawodawczych kompeten- cjach będzie reprezentacją narodu, natomiast urzędy publiczne, sądowe oraz stanowi- ska kościelne „obu krajowych obrządków” będą „powierzone ziomkom naszym”⁶⁴. Język polski miał uzyskać uprzywilejowany status wobec języka ruskiego⁶⁵.

Jako poseł Izby Niższej w austriackiej Radzie Państwa A. Z. Helcel występował przeciwko ustrojowi monarchii w kształcie określonym „Patentem lutowym” z 26 lu- tego 1861 r., ignorującym prawa jej niegermańskich narodów⁶⁶. Postulował federalizac- ję Austrii na zasadach *Dyplomu Październikowego*. Przyznaną „Patentem lutowym” autonomię krajową traktował jako minimalną, domagał się dalszych autonomicznych koncesji.

⁶⁰ Pełny tytuł broszury A. Z. Helcela *Uwagi nad kwestią językową w szkołach i uniwersytetach Galicji i Krakowa osnowane na liście odręcznym jego CK Apostolskiej Mości z 20.X.1860*, Kraków 1860. Z tej broszury pochodzą oznaczenia cytatów zamieszczone w dalszej części tekstu. Warto zwrócić uwagę, że rękopis tej broszury znajduje się w BPAN, rkps 102, s. 438–454. Broszura Helcla dostępna jest również w zbiorach BCz (Galizie et Vienna 1860/1862, 5688, s. 513–522).

⁶¹ Notatki do pierwotnego *Projektu Adresu* i tekstu *Adresu do Schmerlinga* znajdują się w papi- rach Helcla z BPAN, rkps 101, t. II, s. 99–111. Por. „Głos” nr 2 z 5 stycznia 1861 r. Znajduje się tam także tekst oryginalny adresu przedłożony przez delegację Ministrowi Stanu, ogłoszony przez redak- cję „Głosu”, Lwów 1861. W BPAN, rkps 102, s. 461–470, znajduje się kopia wierzYTELNA *Oświadcze- nia* podanego Ministrowi Stanu Schmerlingowi w Wiedniu 4 stycznia 1861 r. Znaczenie polityczne *Adresu* jest na ogół jednoznacznie oceniane w literaturze; wartość programowa dla budzącej się do życia politycznego Galicji jest niekontrowersyjna. Por. K. Wyka, *Teka Stańczyka na tle historii Galicji w latach 1849–1869*, Wrocław 1951, s. 79; I. Pannenkowa, *Walka Galicji z centralizmem wiedeńskim. Dzieje rezolucji Sejmu Galicyjskiego z 24 września 1868*, Lwów 1919, s. 23; S. Kieniewicz, *Adam Sapięha 1828–1903*, Warszawa 1993, s. 54; S. Grodziski, *W Królestwie Galicji*, *op. cit.*, s. 128; Tekst *Adresu* zamieścił H. Lisicki, *op. cit.*, t. II, s. 105–110. Cytaty zamieszczone w dalszej części tekstu pochodzą z książki Lisickiego. Zamieścił go także S. Kieniewicz, *Galicja w dobie autonomicznej (1850–1914)*, Wrocław 1952, s. 28–31.

⁶² *Adres*, t. II, s. 106.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 108.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 109.

⁶⁶ Por. K. Wyka, *Teka Stańczyka*, *op. cit.*, s. 80; H. Wereszycki, *Historia Austrii*, Wrocław–War- szawa–Kraków–Gdańsk 1972, s. 251; idem, *Pod berłem*, *op. cit.*, s. 160 i n.

Prawa narodowe pojmował Helcel jako wyraz tożsamości z wolą Opatrzności prawa natury, zaś negację praw narodowych uznawał za wyraz „kosmopolitycznej” filozofii oświeceniowej. Narodom „historycznym” monarchii Habsburgów: Niemcom austriackim, Włochom, Węgom, Czechom oraz Polakom przyznawał status narodów państwowych, z pełną polityczną legitymizacją⁶⁷.

Zawieszenie przez cesarza „Patentu lutowego” i powołanie w 1865 roku na premiera Ryszarda Belcrediego dało A. Z. Helcelowi impuls do napisania *Memorialu* – najznakomitszego dzieła w jego twórczości politycznej, zawierającego przede wszystkim program autonomii Galicji⁶⁸. *Memorial* postulował m.in. wprowadzenie języka polskiego do szkół i urzędów oraz powierzenie Polakom władzy w Galicji⁶⁹, jak również wyposażenie Sejmu galicyjskiego w kompetencje w sprawach finansowo-gospodarczych oraz wychowania publicznego⁷⁰. Sejm stałby się przede wszystkim instytucją właściwą w sprawach sądownictwa pokoju, zarządu gmin oraz Kościoła⁷¹. Odpowiadałaby przed nim krajowa administracja⁷². Dwustuosobowy Sejm galicyjski zabezpieczyć miał w szerszym stopniu interesy wielkiej własności, miast, izb handlo-

⁶⁷ Wydaje się, że Helcelowi były znane głównie prace J. Etöväsa – węgierskiego barona, teoretyka praw narodowości i zwolennika decentralizacji ustroju Austrii – do których zalicza się: *Der Einfluss der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*, Leipzig 1854, oraz *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*, Wien 1851; por. *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreichs*, Vierten Teil, s. 56–57. Według J. Etöväsa (*Der Einfluss*, s. 32, 49) idea narodowości wyraża się w uświadomionym, aktywnym dążeniu do podniesienia prestiżu zbiorowości narodowej i zapewnienia należnego jej miejsca w gronie innych narodów. U podstaw tego dążenia znajdują się przesłanki językowe, świadomościowe i historyczne, tworzące poczucie własnej odrębności, wartości i wielkości oraz istnienia w przeszłości jako zindywidualizowany podmiot praw narodowych. Jeżeli narodowość posiada świadomość swych praw historycznych, to umacniają się jej aspiracje polityczne i terytorialne. Te ostatnie uwagi odnosił Etövös – jak można sądzić – do tzw. narodowości historycznych Austrii, a nie tych, które w przeszłości posiadały własne państwa narodowe. Do nich zaliczano w Austrii: Niemców, Polaków, Węgrów, ewentualnie Czechów. Na analogię do poglądów A. Z. Helcela nt. charakteru praw narodowości żyjących w Austrii można natrafić w anonimowej książce (*Deutsches Anonymen-Lexikon, Aus den Quellen bearbeitet*, M. Holzman, H. Bohatta, Weimar 1909, B.V. 1851–1909, s. 120). Zob. J. Etövös, *Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs*, Leipzig 1859, Auf. III. Tak więc zbieżne są twierdzenia, że Austria jest produktem historii jako państwo wielonarodowościowe, w którym istotę systemu stanowi legitymizm monarszy (s. 85). Władza austriackiego monarchy opiera się na odziedziczonym przezeń tytule prawnym mającym swe źródło w historii, co stanowi naturalną podstawę dla autonomii poszczególnych prowincji oraz zasadniczą gwarancję dla zachowania jedności państwa (s. 92); niezbędna jest świadomość współzależności istnienia całości państwa i rozwoju poszczególnych narodowości (s. 218).

⁶⁸ A. Z. Helcel, *Ein Memorandum aus dem Jahre 1865*, BO 3692 I, s. 1–99. Szkic memoriału w BPAN, rkps. 75, s. 23–109. U Lisickiego tłumaczenie obszernych części tego *Memorialu*, t. II, s. 191–243.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 213–215; Helcel dyskryminował język ruski na korzyść polskiego.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 218.

⁷¹ *Ibidem*, s. 220.

⁷² *Ibidem*.

wych oraz Kościoła⁷³. Powołanie ministra do spraw Galicji i jej namiestnika służyć miało synchronizacji administracji krajowej z rządem centralnym w Wiedniu⁷⁴.

Oryginalna jest zawarta w *Memoriale* charakterystyka chłopca galicyjskiego. Mia nowicie: „Chłop polski i ruski w Galicji nie ma, w ścisłym znaczeniu słowa, poczucia narodowości; jest Polakiem i Rusinem tak prawie, jak właściwe tej strefie drzewa i ziola. Sam nie nazywa się nigdy Polakiem, ani Rusinem, wyjąwszy kiedy chce swój obrządek religijny zaznaczyć”⁷⁵.

Oryginalna jest także charakterystyka stosunku chłopca do własności: „Pojęcie własności jest słabo rozwinięte u galicyjskiego chłopca, jest on przeto urodzonym komunistą (...). Ziemię, a zwłaszcza las uważa za niepodzielne, wszystkim ludziom dane, jako dar Boży na równi z wodą i powietrzem”⁷⁶.

* * *

Twórczość programowo-polityczna A. Z. Helcela rozwijała się, w swym zasadniczym kształcie, w okresie dwudziestolecia 1846–1866. Zasadne staje się więc pytanie o zmienność względnie stabilność jego poglądów politycznych. Działalność polityczną rozpoczął on w wieku dojrzałym⁷⁷, przy czym przedsięwzięcia z okresu Wolnego Miasta Krakowa stanowiły jedynie wstęp do zasadniczej pracy politycznej po 1846 roku.

Sposób i forma, jakimi realizował obronę polskiej racji stanu, były ściśle związane z bieżącą sytuacją polityczną. Tak więc jego projekty polityczne były tak zmienne, jak zmienną była sytuacja polityczna i geopolityczna.

A. Z. Helcel występował kolejno z koncepcjami: restytucyjną – w oparciu o zgodną wolę Prus, Austrii i Rosji – w 1846 roku, niepodległościową – w duchu zgody z wolnymi narodami Europy – wiosną 1848 roku, federalistyczną, austro-słowiańską – od lata 1848 roku, oraz antycentralistyczną i autonomiczną – od 1860 roku. Zawsze występował konsekwentnie i zdecydowanie w obronie polskiej racji stanu. Fakt ten stanowił stałą, niezmienną i nadrzędną cechę jego działalności⁷⁸, podobnie jak realizm i racjonalizm. Układając program, Helcel opierał się na analizie rzeczywistego układu sił w Europie, nie zaś na przesłankach emocjonalnych i sentymentalnych.

⁷³ *Ibidem*, s. 221 i n.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 223.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 191 i n.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 192.

⁷⁷ W roku 1833 A. Z. Helcel brał udział w opracowaniu *Memorialu do Trzech Dworów Opiekunich w obronie praw zagrożonego reformą Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Helcel opracował *Memoriał* od strony historycznej, od strony prawnej – A. Wielopolski. Redaktorem całości był K. Świdziński, a P. Popiel przetłumaczył tekst na język francuski. Tekst *Memorialu* zachował się tylko w części. Tekst francuski znajduje się [w:] P. Popiel, *Pamiętniki 1807–1892*, Kraków 1927, a także: J. Bieniarzówna, *Rzeczpospolita krakowska 1815–1846. Wybór źródeł*, Wrocław 1951, s. 246–253. Kontekst wydarzeń naświetlił P. Popiel, *Pamiętniki*, *op. cit.*, s. 85–86, a także K. Mrozowska, *Historia UJ*, *op. cit.*, s. 186–193.

⁷⁸ Por. M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, Warszawa 1949, t. II, s. 65–66.

Helcel nie stworzył teoretycznych koncepcji polityczno-społecznych oraz systemu politycznej filozofii⁷⁹, chociaż z ideologią w jej konserwatywnej postaci związany był całokształt jego politycznej działalności. Tylko nieliczne jego teksty zaliczyć można do opracowań przekraczających merytorycznie cele i zadania bieżącej polityki. Należą do nich: *Aforyzmy o prawdziwym i fałszywym konserwatyzmie*⁸⁰, *O zadaniu konserwatywnego dziennika*⁸¹, *List IV i Mieszaniny Obyczajowe*⁸². A. Z. Helcel programowo nawiązywał w nich do myśli politycznej europejskiego konserwatyzmu, przenosząc na grunt polski zasady i pojęcia bliskie mu pod względem filozoficznym. Stanowiły one teoretyczną podstawę, z której wynikał kierunek jego myśli politycznej.

„Patriotyczny”, „prawdziwy” konserwatyzm A. Z. Helcela odrzucał idee francusko-niemieckiej reakcji formułowane głównie przez Józefa de Maistre’a i Ludwika Hallera⁸³, ale negował także doktryny rewolucyjne, bardziej niebezpieczne niż idee reakcyjne ze względu na ich znacznie szersze oddziaływanie społeczne⁸⁴.

Konserwatyzm A. Z. Helcela wyrażał akceptację dla ustanowionego z woli Boga, ponadhistorycznego, naturalnego porządku społecznego, opartego na religii, rodzinie i własności prywatnej. Państwo, instytucja niezbędna społecznie, stabilizuje ten naturalny porządek. Niezmiennie pozostają „pierwotne stosunki i prawa”. Dopuszczalne są natomiast zmiany wyrażone przez rozwój historyczny⁸⁵.

Konserwatyzm A. Z. Helcela był zatem ewolucyjny; opierał się na zasadach reprezentacyjno-konstytucyjnego ustroju państwa. W ich myśl monarcha dziedziczny sprawuje

⁷⁹ *Wstęp do nauki o polityce (uwagi metodologiczne)*, Warszawa 1976, s. 86 i n. Helcel znajdował się niewątpliwie pod wpływem filozofii Hegla, czego nie ukrywał; zob. *Kazanie miane na pogrzebie Antoniego Zygmunta Helcela w dn. 2 kwietnia 1870* [w:] *Warownia Krzyża. Pismo zbiorowe nr 1 i 2*, Kraków 1870, s. 35. Helcel starał się przeszczepić na grunt polski filozofię Hegla; zob. A. Bar, *Zwolennicy i przeciwnicy filozofii Hegla w polskim czasopiśmiennictwie 1830–1850* [w:] *Archiwum Komisji do Badania Historii Filozofii w Polsce*, Kraków 1933, t. 5, s. 80. Równocześnie jednak był Helcel sceptyczny wobec niemieckiej tendencji do abstrakcjonizmu, pełen uznania zaś dla francuskiego praktycyzmu w politycznym działaniu; zob. S. Harasek, *Trentowski o filozofii narodów europejskich*, „Kwartalnik Filozoficzny”, Kraków 1935, z. 2–4, s. 131 i 140. Helcel miał okazję słuchać wykładów Hegla w trakcie swych studiów zagranicznych. Wpływ Hegla na polskich polityków konserwatywnych bynajmniej nie ograniczał się do Helcela, pod wpływem jego filozofii pozostawał np. Władysław Zamojski, studiując w Berlinie; zob. B. Konarska, *W kręgu Hotelu Lambert. Władysław Zamojski w latach 1832–1847*, Wrocław–Warszawa–Gdańsk 1971, s. 9; por. J. Bardach, *Wacław Aleksander Maciejowski i jego współczesność*, Warszawa 1971, s. 302.

⁸⁰ BPAN, rkps 75, k. 1–8. Tekst *Aforyzmów* zamieścił także H. Lisicki, *op. cit.*, t. II, s. 32–37.

⁸¹ BPAN, rkps 75, k. 7 i n. Tekst ten udostępnił również H. Lisicki, *op. cit.*, t. II, s. 27–31.

⁸² BPAN, rkps 75, k. 220–225; *Mieszaniny obyczajowe* to wydane w 1841 r. w Wilnie: *Mieszaniny obyczajowe Janosza Bejły* (pseudonim Henryka Rzewuskiego), ideologa reakcyjnego pozostającego pod wpływem de Maistra; zob. K. Grzybowski, *Ojczyzna – naród – państwo*, Warszawa 1970, s. 118–119; H. Olszewski, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 1986, s. 222.

⁸³ A. Z. Helcel, *Zadania konserwatywnego dziennika* [w:] H. Lisicki, *op. cit.*, t. II, s. 28.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 29.

⁸⁵ A. Z. Helcel, *Aforyzmy o prawdziwym i fałszywym konserwatyzmie* [w:] H. Lisicki, *op. cit.*, t. II, s. 36; A. Z. Helcel, *Zadania...* [w:] H. Lisicki, *op. cit.*, t. II, s. 30.

władzę wykonawczą, dwuizbowy parlament – ustawodawczą. Sądy są niezależne. Władze równoważą się wzajemnie. Obowiązuje zasada praworządności. Wolność słowa, druku oraz zrzeczeń jest zagwarantowana. Ustrój państwa wyraża przewagę ziemiaństwa, inteligencji, duchowieństwa oraz przedstawicieli kapitału, przemysłu i handlu⁸⁶.

„Oświecony” ziemianin – patriota, ojciec włościan, jest fundamentem porządku polityczno-społecznego. Naród polski wyraża ogół ludzi „rozumnych i wykształconych”, głównie szlachtę i mieszczaństwo. Włościanin i inne „nieoświecone” warstwy społeczne nie decydują o losach państwa i narodu. Konserwatyzm „prawdziwy” jest „rozumny i patriotyczny”; odrzuca zasady suwerenności ludu i powszechnego głosowania⁸⁷.

A. Z. Helcel był prekursorem galicyjskiej polityki autonomicznej i konserwatywnej: trwałych kompromisów i utrzymywania równowagi wobec tendencji odśrodkowych. Wewnętrzna niespójność Galicji: ekonomiczna, społeczna, polityczna oraz narodowościowa, wyrażała stopień trudności sprawowania w niej władzy. Antynomie: wieś – dwór, Polak – Rusin, autonomia – centralizm, określały główne aspekty złożonej galicyjskiej rzeczywistości⁸⁸. Helcel dostrzegał je, analizował i przedkładał programowe rozwiązania. Nie był w nich bezstronny: pomniejszał prawa Rusinów, bronił autonomii Galicji, dostrzegając głównie aspiracje polityczne i narodowe Polaków, przeciwstawiał się podziałowi Galicji, widząc w Rusinach tylko odrębność etniczną, nie zaś narodową i polityczną.

A. Z. Helcel sformułował program konserwatywnej polityki galicyjskiej na okres następnego półwiecza. W programie tym zmieniały się później jedynie akcenty, różnicowały metody, a bieg czasu modyfikował ich zastosowanie⁸⁹.

Helcel uznawał konserwatyzm za rękojmię porządku społecznego opartego na prawie natury, gwaranta ładu i rządów prawa oraz skuteczne antidotum na potencjalną rewolucję. Obawiał się ideologii liberalnej i demokratycznej, niszczących podstawy zbudowanego na tradycji społeczeństwa. Liberalizm wiązał z ateizmem i politycznym centralizmem uderzającym w prawa narodowe Polaków, demokrację utożsamiał zaś z rewolucją i ekspansją jakobinizmu. Za to w konserwatyzmie dostrzegał oparcie dla praw narodowych i katolicyzmu, a w konsekwencji drogę do uznania praw politycznych narodu polskiego i restytucji Rzeczypospolitej. Ideologię europejskiego konserwatyizmu głosił i upowszechniał na terenie Galicji. Wspierał krakowski „Czas” i lwowski „Głos”⁹⁰, utrzymywał kontakty z konserwatystami nie tylko z Galicji i Krakowa

⁸⁶ BPAN, rkps 75, k. 231.

⁸⁷ BPAN, rkps 75, k. 238.

⁸⁸ Por. K. Wyka, *Teka Stańczyka, op. cit.*, s. 80, a także S. Grodziski, *W Królestwie Galicji, op. cit.*, s. 223.

⁸⁹ Na ile i w jakim stopniu można mówić o ciągłości ideowo-politycznej Stronnictwa Krakowskiego w latach 60. XIX w., to problem godny monograficznego opracowania. L. Biliński, *Zmiana polityki narodowej i krajowej tak zwanych „Stańczyków”*, Lwów 1883, s. 9, uważał, że pomimo zmian programowych i ewolucji w pracy Stronnictwa Krakowskiego miała miejsce ciągłość.

⁹⁰ S. Kieniewicz, *Adam Sapieha, op. cit.*, s. 50.

(Leon Sapieha, Adam Potocki, Jerzy Lubomirski, Paweł Popiel, Maurycy Mann), lecz także z Poznańskiego (Gustaw Potworowski, Karol Mielżyński, Tytus Działyński) oraz Kongresówki (A. Wielopolski). Kontaktował się z przebywającym na emigracji konserwatywnym przywódcą Hotelu Lambert – księciem Adamem Czartoryskim.

Dla konserwatystów w drugiej połowie lat 60. XIX wieku, związanych z „Przełłdem Polskim” (Józef Szujski, Stanisław Tarnowski, Stanisław Koźmian, Leon Wodzicki), ideologia A. Z. Helcla i jemu współczesnych stała się ważnym impulsem do działania.

* * *

A. Z. Helcel był aktywnym uczestnikiem walki o autonomię i jeszcze za jego życia Galicja ją uzyskała. Autonomia miała charakter kompromisowy, nie zadowalała maksymalistów, natomiast przekraczała dążenia minimalistów⁹¹. Niewątpliwie pozwalała na korzystanie ze swobód narodowych w rozmiarach i zakresie nieporównywalnych do pozostałych zaborów. Uzyskanie przez Galicję autonomii było jednak tylko częściowo jej zasługą, bowiem to sytuacja polityczna monarchii zmusiła Wiedeń do ustępstw ustrojowych. Dopiero w takich warunkach dążenia galicyjskich autonomistów znalazły podatny grunt. Zasługą A. Z. Helcla było sformułowanie i skonkretyzowanie programu galicyjskiej autonomii. Nie działał sam, obok niego albo z jego inspiracji występowali i inni (A. Gołuchowski, M. Mann, A. Potocki). Aktywność polityczna w formie akcji legalnej była dla Helcla bezwzględnie obowiązującą zasadą. Starał się łączyć polskie postawy moralno-polityczne z interesami obywatela monarchii Habsburgów mieszkającego w Galicji. Przypominał władzy, że polska ludność Galicji związana jest węzłem narodowym i tradycją z Polakami z zaborów pruskiego i rosyjskiego. Granic legalizmu nie przesunął w stronę niebezpiecznego lojalizmu. W konstytucyjnej monarchii Habsburgów, szanującej prawa narodowości, znajdował realną obronę polskich interesów narodowych, zagrożonych ekspansją wielkoniemieckich dążeń i polityką absolutystycznego panslawizmu. Uzyskanie autonomii narodo-
wej traktował, w dalszej perspektywie, jako wstęp do niepodległości Polski. W resty-

⁹¹ Z analiz prawno-ustrojowych dotyczących autonomii Galicji wymienić należy: K. Grzybowski, *Galicja 1848–1914: historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii*, Wrocław 1959, s. 208 i n.; także: *Historia państwa i prawa*, op. cit., s. 59–205; S. Kieniewicz, *Historia Polski*, op. cit., s. 306–313; H. Zieliński, *Historia Polski 1864–1939*, Warszawa 1971, s. 45–49; S. Grodziski, *W Królestwie Galicji*, op. cit., s. 215 i n.; L. Kulczycki, *Autonomia i federalizm w ustroju państw konstytucyjnych*, Lwów 1906, s. 141, podkreślał, że słabą stroną autonomii Galicji jest brak własnej administracji ogólnej, zależnej od Sejmu. Istnieje w Galicji specyficzny dualizm władzy: państwowej – z namiestnikiem mianowanym przez cesarza, od Sejmu niezależnym, oraz krajowej – z marszałkiem i Wydziałem Krajowym na czele. Na mankamenty galicyjskiej autonomii zwracano uwagę w XIX w., np. S. Mieroszewski, *Autonomia galicyjska*, Kraków 1873, s. 5 i n.; P. Górski, *Biurokracja w autonomii*, Kraków 1895, s. 14. Por. także ciekawą opinię S. Kieniewicza, *Adam Sapieha*, op. cit., s. 230, dotyczącą aspektu politycznego autonomii Galicji.

tucji państwa polskiego widział interes polityczny Europy, mianowicie utrzymanie w niej równowagi i trwałego pokoju.

A. Z. Helcel – znakomity historyk prawa o wszechstronnej wiedzy humanistycznej, zaangażowany politycznie intelektualista, stał się wzorem dla wielu historyków prawa i badaczy dziejów Polski. W działalności politycznej i programowej udowodnił, że historyk może służyć bieżącej polityce.

Historia ukazuje skomplikowany mechanizm politycznych zachowań i reakcji, wzajemnych powiązań i uwarunkowań, a nade wszystko uczy unikania uproszczonych i powierzchownych sądów oraz ocen. Dystans i sceptyczny stosunek do wartości politycznych umożliwia rzetelną i w drodze systematycznej pracy uzyskaną edukacją.

A. Z. Helcel był intelektualistą, profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego, pasjonowała go nauka, jej poświęcił pracowite życie. Potrafił jednak rezygnować – czasowo – z badań naukowych, gdy nadarzała się odpowiednia okazja, aby upomnieć się o prawa narodowe polskie. W swych studiach nad dawnym prawem polskim i jego instytucjami znajdował impuls do pracy politycznej dla dobra kraju. Konfrontacja okresów historycznej świetności państwa polskiego i narodu z dekadencją okresu porzoborowego inspirowała krakowskiego profesora do przywracania pamięci o przeszłości i niedopuszczenia, by wraz z upadkiem państwowości polskiej uległy zniszczeniu język i kultura.

Naukowe zainteresowania historią pogłębiają i racjonalizują patriotyzm, angażują badacza nie tylko intelektualnie, ale i moralnie. Następne (po Helclu) pokolenia historyków – profesorów UJ analizowały losy państwa i narodu, łącząc pracę badawczą z polityką. Najznakomitszym ich przedstawicielem stał się Michał Bobrzyński, uważający A. Z. Helclę za swego mistrza i nauczyciela⁹². Bobrzyński był z kolei mistrzem Konstantego Grzybowskiego⁹³, znakomitego historyka doktryn państwa i prawa, wybitnego konstytucjonalisty⁹⁴. A. Z. Helcel, M. Bobrzyński i K. Grzybowski wyznaczyli główne etapy ewolucji krakowskiej szkoły historyczno-prawnej w XIX i XX wieku⁹⁵.

* * *

Podstawowe zbiory dokumentów rękopiśmiennych i drukowanych sporządzonych przez A. Z. Helclę znajdują się w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Posiada ona bogaty zbiór tekstów związanych z jego działalnością naukową, literac-

⁹² S. Zakrzewski, *Michał Bobrzyński. Próba charakterystyki historyka*, Lwów 1935, s. 5 i 6; S. Estreicher, *Michał Bobrzyński*, Warszawa 1936, s. 7, 17; M. Handelsman, *Historycy. Portrety i profile*, Warszawa 1937, s. 43. Zob. także S. Estreicher, *Znaczenie Krakowa dla życia narodowego polskiego w ciągu XIX w.* [w:] *Kraków w XIX w.*, Kraków 1932, t. I, s. 34.

⁹³ J. Bardach, *Pasje uczonego. Rzecz o Konstantym Grzybowskim* [w:] *Konstanty Grzybowski – myśliciel sceptyczny*, red. W. Kozub-Ciembroniewicz, Kraków 2000, s. 199.

⁹⁴ W. Kozub-Ciembroniewicz, *Konstanty Grzybowski – uczonego, homo politicus, publicysta* [w:] *Konstanty Grzybowski – myśliciel sceptyczny*, op. cit., s. 5–20.

⁹⁵ W. Kozub-Ciembroniewicz, *Słowo wstępne* [w:] *Czartoryscy – Polska – Europa. Historia i współczesność*, red. Z. Baran, Kraków 2003, s. 9.

ką oraz polityczną⁹⁶. Zachowały się tam m.in. rękopisy tekstów *Aforyzmów o prawdziwym i fałszywym konserwatyzmie, Opis wypadków r. 1846 przeznaczony dla prof. Roeppla*, a także projekty adresów i przemówień parlamentarnych. Lektura tych ostatnich jest szczególnie uciążliwa. Spisywane ołówkiem, skrótami w języku niemieckim, trudno czytelne, wymagają wielkiego nakładu pracy podczas lektury i w rekonstrukcji. Na uwagę zasługuje również spisany ręcznie, tekst *Adresu do Schmerlinga*, wraz z podpisami jego sygnatariuszy. Również obszerny, kilkutomowy dział korespondencji A. Z. Helcla, dotyczący głównie spraw naukowych, zawiera ważne politycznie listy, na przykład A. Czartoryskiego do A. Z. Helcla dotyczący znaczenia jego działalności naukowej dla sprawy polskiej. Wśród dokumentów związanych z pracą publiczną A. Z. Helcla należy wymienić akty uzyskania przezeń mandatów poselskich w latach 1837, 1848 oraz 1861. Interesujące są materiały na temat genealogii rodziny Helclów.

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie posiada w zbiorach korespondencji ks. A. Czartoryskiego oraz gen. Henryka Dembińskiego interesujące listy A. Z. Helcla. Na szczególną uwagę zasługują listy Helcla pisane do Czartoryskiego z Kromieryża, które wskazują na kontakty krakowskiego profesora i polityka z Hotelem Lambert⁹⁷. Biblioteka Jagiellońska wśród rękopisów Helcla dysponuje oryginalnym tekstem jego projektu regulaminu na Wydziale Prawa UJ⁹⁸, a także tekstami M. Bobrzyńskiego o zasługach Helcla dla nauki i kultury.

Ważny dokument polityczno-programowy, sporządzony w rękopisie przez Helcla (*Memoriał* z 1865 roku, napisany w całości w języku niemieckim), znajduje się w Bibliotece Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu. Na uwzględnienie zasługuje też list A. Z. Helcla do H. Wodzickiego pisany z Kromieryża. W Bibliotece Kórnickiej warto

⁹⁶ W BPAN (rkpsy 49-103) znajduje się podstawowy zasób źródeł dotyczący życia i działalności A. Z. Helcla. Dla pracy o jego myśli polityczno-prawnej znaczenie podstawowe mają rkpsy 75, 101, 102, 103, t. 1–3.

⁹⁷ W. Kozub-Ciembroniewicz, *Słowo wstępne* [w:] *Czartoryscy, op. cit.*, s. 10–11.

⁹⁸ *Statut porządku czynności dla Wydziału Prawnego Uniwersytetu Jagiellońskiego* (BJ, rkps 7810 IV, k. 9–69). „Tytuł I; O zastosowaniu się Wydziału prawa do pewnych dawnych Uniwersytetu zwyczajów. (...) Art. 2; Wydział prawniczy w stosunku do innych zresztą równouprawnionych Wydziałów Uniwersytetu Jagiellońskiego zachowa dawne swoje w porządku wyprzedania miejsce, to jest po wydziale teologicznym, a przed medycznym i filozoficznym wydziałem. Art. 3; Mundur właściwy przy urzędowo-soleńnym przedstawianiu się pojedynczych Profesorów przypisany jest osobnym ministerialnym rozporządzeniem i uważanym będzie przez każdego za suknię honorową oznaczającą jego stanowisko jako c. k. Urzędnika Państwa. Przy uroczystych zaś akademickich obrzędach i przy występowaniach całej korporacji Uniwersytetu Profesorowie i Nauczyciele Doktorowie Prawa używać będą z dawna zachowanego akademickiego, a Doktorom właściwego stroju. Doktorom praw obojga, Profesorom i Nauczycielom, wolno jest stroju powyższego używać i w wykładach ich z katedry. Strojem w tych razach, Wydziałowi Prawa właściwym, jest togo czerwona z podbiciem szerokim rękawów i wykładem wokoło całej togi aksamitnym czarnym, tudzież z peleryną, aksamitną czarną złocistym obwiedzioną sznurkiem. Biret czarny aksamitny czterokątny. Pod togą długa sutanna aksamitna czarna i szarfa na szyi biała, z długo spadającymi szerokimi końcami. Dziekana odróżniać będzie złoty na szyi łańcuch i ze złocistego sznurka w krawędzi biretu obwódka”.

odnotować ciekawe listy A. Z. Helcla do T. Działyńskiego, związane z działalnością naukową profesora (głównie list z 24 stycznia 1857 r.)⁹⁹.

Również archiwa zawierają informacje o działalności naukowej i politycznej A. Z. Helcla. Ważny dokument polityczny jego pióra, zatytułowany *Memoriał do Trzech Dworów Opiekuńczych* (1837), znajduje się w Archiwum Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego. Natomiast w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Archiwum Polskiej Akademii w Krakowie znajdują się materiały związane z jego pracą profesorską oraz działalnością wydawniczo-naukową (np. „Kwartalnik Naukowy”).

* * *

Na zakończenie warto zacytować fragment sentymentalno-patriotycznego wiersza A. Z. Helcla znajdującego się w zbiorach Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu i wyrażającego istotę jego paternalistyczno-solidarystycznego tradycjonalizmu:

(...)
Dobrze być możnym licznych włości Panem,
Jak gospodarnym, tak szczodrym dziedzicem,
Z ojcowską strażą nad swych włości stanem,
Prawdziwym polskim szlachcicem. (...)
Pięknie być wiernym swej ojczyzny sługą,
Co w jej niedoli służby się nie zrzekał,
Lecz jak mógł, słodził męczarnię jej długą
I groźny zgon jej odwlekał. (...) ¹⁰⁰

Przedruk za zgodą autora i Wydawcy z
O prawdziwym i fałszywym konserwatyzmie. Wybór Pism.
Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2007.

⁹⁹ List A. Z. Helcla do Tytusa Działyńskiego (BK, rkps 7439/8, k. 276, 277): „(...) Mam zaszczyt przesłać Wam Jaśnie Wielmożny Hrabio egzemplarz dzieła mojego, na którego istnienie wpłynęła łaska Wasza. Dzięki moje, za tak wielebłą życzliwość Waszą, objawiłem publicznie w przemowie, ze względu publicznej też przysługi, którą wspieranie nauki krajowi całemu przynoszą. (...) Pozwólcie też Jaśnie Wielmożny Hrabio, bym przy tej sposobności wyraził Wam moją, nie już osobistą, lecz ogólniejszą, jako historyka wdzięczność, za Wasze wydania najpiękniejszych źródeł dziejów krajowych. Wy, Hrabio, najżywiej czujecie, iż dawniejsze powołanie szlachty do przewodniczenia narodowi we wszystkich ważniejszych i wznioślejszych sprawach publicznych dziś objawiać się powinno w jedynej pozostałej życia narodowego sferze, w sferze nauk i kunsztów. Stąd też wasze imię, godnie wiążąc z imionami przodków Waszych w XII wieku już jasnych, będzie świetnym ogniwem łańcucha roku waszego (...) Wszystkie Wasze wydania, J.W-ny Hrabio posiadam. (...) A. Z. Helcel (Kraków, 24 stycznia 1857)”.

¹⁰⁰ Z wiersza A. Z. Helcla do Franciszka Wężyka, (BO, rkps 12316/III, k. 393).